

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОБОТИ З ДЕЛІНКВЕНТАМИ

УДК 159: 343.915

Ємець Ю. І., кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ВИНИКНЕННЯ ДЕФЕКТІВ ПРАВОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ

Розглянуто причини виникнення дефектів правової соціалізації підлітків, що впливають на динаміку злочинності та формування особистості правопорушника. Визначено головні складові процесу соціалізації, серед яких: сім'я, школа, засоби масової інформації, безпосереднє соціальне середовище. З'ясовано умови й чинники, що спричиняють дефекти правової соціалізації сучасного підлітка.

Ключові слова: підліток; соціалізація; сім'я; школа; група.

Підлітковий вік є перехідним періодом від дитинства до зрілості. Якісні зміни, що відбуваються в інтелектуальній та емоційній сферах становлення особистості підлітка (інтенсивний, нерівномірний розвиток і ріст організму, особистісні новоутворення тощо), породжують новий рівень його самосвідомості, потреби в самоствердженні, рівноправному й довірливому спілкуванні з ровесниками та дорослими. У різноманітних міжособистісних стосунках підліток намагається з'ясувати, як до нього ставляться інші. У ставленні до батьків виявляє ознаки емансипації (відстоювання своєї точки зору, утеча з дому тощо). У старшому підлітковому віці він починає спілкуватися із суспільством, унаслідок чого з'являються авторитети, які підліток знаходить не тільки в середовищі безпосередньої взаємодії, а й у пресі, комп'ютері та ін.

Телебачення, інтернет та інші засоби масової інформації позначаються на формуванні моральних переконань підростаючого покоління. Адже недарма кажуть: «Скажи, хто твій друг, – і я скажу, хто ти!». Ідеться про можливість спілкування з дорослими підмовниками та іншими особами, які можуть утягнути неповнолітнього в злочинну діяльність. Це потребує активного захисту підліткового середовища від провокацій із боку кримінально «зараженого» контингенту, для чого варто виховувати в них нетерпимість до порушення правових норм, прагнути до формування сприятливих умов навколишнього соціального середовища та мікросередовища.

Згідно з науковими джерелами, до ключових інститутів процесу соціалізації належать: сім'я, школа, засоби масової інформації (насамперед, телебачення), безпосереднє соціальне середовище (як навчальна чи професійна група, так і група спільного проведення дозвілля). Проте наведені аспекти процесу соціалізації не завжди аналізують комплексно. У межах наукових пошуків недостатньо уваги приділено дефектам правової соціалізації підлітків та передумовам їх виникнення. Це вкотре доводить необхідність проведення досліджень із цієї проблематики.

Соціалізація як необхідна умова успішного функціонування людини в суспільстві розпочинається від народження і здійснюється на початковому етапі розвитку опосередковано через мікросередовище (мала група – родина), що прищеплює їй первинні навички соціальної взаємодії та є носієм зразка поведінки (символічною моделлю), що сприймається нею через первісну обмеженість зв'язків як належна, а отже, правомірна. Зміст міжособистісних взаємодій у сім'ї проектує в майбутнє характер відносин з іншими членами суспільства. Адже сім'я – це своєрідний соціум, у якому вузькоособистісні відносини стають підґрунтям загальнолюдських відносин [1].

Родина є першим і, відповідно, найбільш значним та екзистенційним досвідом дитини, а тому можна говорити, що неблагополучний сімейний клімат або навіть криміногенні «традиції» батьків «спадкують» діти. Складні родинні відносини, часто пов'язані зі сварками, скандалами, ускладненими алкогольним, наркотичним, психіатричним статусом батьків та

інших членів сім'ї, призводять до принижень, несправедливого, жорстокого поводження в дитинстві й можуть позначитися на емоційній структурі особистості. Зразки, що були зафіксовані в психіці дитини, асоційовані з конкретними особами, є моделлю для подальшого вибору або створення ситуації та кола спілкування.

Неблагополучні родини, як відомо, становлять ту групу ризику, що з більшою ймовірністю здатні стати криміногенними факторами, детермінувати злочинну поведінку, визначаючи ранню десоціалізацію особи, а отже, зумовлюють неусвідомлювану втрату, зрештою – свідому відмову від орієнтирів, що формують соціально схвальну поведінку, через негативний вплив найближчого середовища.

Загалом виокремлюють таку типологію неблагополучних родин:

- родини, у яких батьки зловживають спиртними напоями, наркотичними речовинами, ведуть аморальний спосіб життя;
- родини з низьким морально-культурним рівнем батьків;
- родини зі стійкими конфліктами у взаєминах між батьками, батьками та дітьми;
- родини зовні благополучні, проте такі, що припускаються серйозних помилок і прорахунків у системі сімейного виховання;
- неповні родини [2].

Неблагополучні родини не тільки не виконують функцій, покладених на них суспільством, а й первісно десоціалізують підростаюче покоління.

Другим після родини інститутом соціалізації індивіда є школа, що впливає на процес і спрямованість його соціалізації. Саме в школі дитина не тільки опановує певні необхідні знання, а й включається в доступні для неї види соціальної активності, вступає у значущі для неї відносини з однолітками й педагогами [3].

На жаль, школа як інститут соціалізації в умовах сьогодення може стати й десоціалізуючим чинником за наявності певних передумов. Так, О. М. Бандурка, С. П. Бочарова й О. В. Землянська у своєму дослідженні наголошують на таких із них: 1) недостатня пов'язаність навчання в школі з життям, практичними завданнями суспільного існування; 2) орієнтування учнів переважно на престижні та високооплачувані види трудової діяльності; 3) формалізація й «показуха», необґрунтоване «відсівання» учнів; 4) застосування неправильних педагогічних методів і прийомів,

черствість та упередженість щодо учнів, придушення їх самостійності й ініціативи, підміна виховання суто адмініструванням [4].

У процесі дорослішання соціалізація людини вже не обмежується колом внутрішньосімейних відносин. Інтеграція індивіда під час суспільної взаємодії неможлива без такого агента соціалізації, як група (шкільний колектив, вищий навчальний заклад, підприємство, установа чи коло знайомих). Адже соціальна група – своєрідний посередник між окремою людиною та суспільством загалом, середовище, у якому виникають і розвиваються процеси колективної взаємодії [5].

Кожна особистість залежно від видів діяльності та спілкування належить до різноманітних соціальних груп, у яких вона виконує певні соціальні ролі. Соціальна роль не зводиться лише до правового статусу індивіда, вона характеризується як його певними правами й обов'язками, так і комплексом нормативних вимог до поведінки. Як формальна, так і неформальна соціальні групи є носіями різних соціальних цінностей, норм поведінки, а також слугують джерелом примусового впливу, спрямованого на забезпечення відповідності поведінки членів групи зазначеним нормам.

У навчальному, трудовому, спортивному та іншому колективі, а також у дворовій компанії чи іншій неформальній групі людей спрацьовує такий соціально-психологічний механізм соціалізації, як конформність.

За своїм сенсом конформність (від лат. «conformis» – подібний, схожий) – це прагнення пристосувати свою поведінку до вимог решти членів колективу чи групи людей. Від інших механізмів правової соціалізації конформність відрізняється конфліктом між тим, що думає людина, і тим, як поводить себе насправді, між тим, що вона говорить, і тим, як діє реально. Іншими словами, конформність супроводжує конфлікт між власною думкою індивіда та думкою групи (колективу), до якої він належить, якщо подолання цього конфлікту здійснюється шляхом згоди з думкою групи (колективу).

Розглядаючи співвідношення конформності й дотримання норм права, слід виділити такі ситуації:

особистість схвалює правові норми та підкоряється тому, що внутрішньо приймає їх зміст;

людина не схвалює ті чи інші правові норми, але підкоряється їм;

індивід не схвалює (не приймає) правові норми й не підкоряється їм;

людина погоджується зі змістом правових норм, але не підкоряється їм.

Якщо особистість свідомо дотримується соціальних норм, ураховує їх у своїй взаємодії з іншими людьми, – наявний свідомий конформізм, що характеризує морально-правову зрілість особистості, її здатність оцінити норми права й на цьому підґрунті будувати власну поведінку.

Морально-правові ціннісні орієнтації в підлітків персоніфікуються вже не тільки в постатях батьків, родичів, учителів, а й друзів у групах неформального спілкування. Ступінь засвоєння правових норм, установок, зразків поведінки в цьому разі суттєво залежить від ставлення дитини до батьків, родичів або вчителів, які є носіями певних соціальних цінностей і норм права. Якщо до цих осіб сформоване позитивне емоційне ставлення, то дитина за допомогою механізмів наслідування й навіювання засвоює ті морально-правові цінності, якими вони керуються у своєму житті. Якщо ж ставлення до цих осіб є негативним, то вона не визнаватиме не лише їх, а й систему морально-правових цінностей, носіями яких вони є. Відбувається переорієнтування на інших людей, які можуть бути носіями деформованої системи цінностей. Вагомого значення наявність позитивного авторитету дорослого набуває в підлітковому віці, коли сила впливу батьків знижується, а вплив однолітків значно збільшується. Повага в неформальному середовищі компенсує невдачі в навчанні чи відсутність уваги з боку батьків. Серед однолітків підліток навчається розв'язувати конфлікти та будувати відносини «на рівних», на відміну від стосунків у школі та сім'ї, у яких спілкування ґрунтується на принципі ієрархії.

Саме в групі підлітки пізнають себе, свої здібності, слабкі й сильні сторони. Група вносить корективи у сформовані родинною особистісні ціннісні уявлення, засвоєні ще в ранньому дитинстві. Оскільки у взаємодію вступають різні за приналежністю групи (сім'я, школа, однолітки та ін.), підліток стикається з протиріччями. Це дає змогу йому зіставляти,

аналізувати, критикувати різні системи цінностей, що сприяє формуванню власної соціальної позиції.

Вплив групи й характер її оцінки здебільшого визначають поведінку неповнолітніх і, відповідно, вибір між правомірною та протиправною в юридично значущій ситуації: провідна роль у цьому процесі (формування внутрішньогрупових зв'язків) належить трьом змістовним компонентам:

уявленню про те, яким я здаюся іншій особі, значущим для мене;

уявленню про те, як цей «значущим інший» мене оцінює; похідній від цих уявлень самооцінці, почуттю гідності чи приниження [6].

Обравши соціальну групу, індивід орієнтує на неї свою поведінку. Водночас група пропускає крізь себе цінності суспільства, обирає найбільш прийнятні, чим формує власні цінності та субкультуру, впливаючи таким чином на індивіда.

Входження індивіда до групи з протиправною спрямованістю також зумовлене заповненням емоційних зв'язків (відчуження особистості в ранньому дитинстві), потребою в самоствердженні та реалізації активності, захисті чи підтриманні свого соціального статусу. Цю обставину слід уважати однією з головних причин існування групової злочинності, якщо розглядати групу не тільки як об'єднання тих, хто допомагає один одному вчиняти злочини, а й як спільноту, у якій особистість отримує можливість самовираження, підтримку та визнання. Тут відчуженою є не тільки окрема людина, а й група, до якої вона належить, у психології якої закріплюються риси відчуженості, притаманні її окремим членам [7]. Саме від збігу особистих потреб і потреб, що є підґрунтям діяльності групи протиправної спрямованості, а також реального задоволення особистих потреб у складі групи залежить членство особи в ній. Навіть матеріальні потреби, зокрема потреба в коштах, є не метою, а лише засобом для придбання матеріальних цінностей, які багато в чому забезпечують (символічно) підвищення соціального статусу чи слугують для відновлення раніше втраченого.

До суб'єктивних передумов виникнення груп із протиправною спрямованістю, що безпосередньо впливають на виникнення дефектів правової соціалізації, також належать:

прагнення відчужених підлітків задовольнити потребу в інтимно-особистісному спілкуванні, поліпшивши цим своє становище в системі міжособистісних стосунків із однолітками;

потреба в емоційному благополуччі, визнанні, взаєморозумінні, співчутті тощо;

страх перед соціальною ізоляцією, самотністю;

потреба в престижі, самоствердженні;

прагнення відособитися від дорослих, продемонструвати свою «дорослість», самостійність;

можливість вільного налагодження міжособистісних стосунків і спілкування, свобода обміну думками, уявленнями, почуттями, інтересами в процесі спільної діяльності та відсутність контролю за проведенням вільного часу з боку соціальних інституцій;

схожість соціально несхвальних потреб, інтересів, нахилів, ціннісних орієнтацій;

єдність асоціальних цілей спільної діяльності з індивідуальними потребами та бажання їх задовольнити;

прагнення до взаємного пристосування [8].

Загалом це створює умови для впливу на потенційних учасників з боку всієї групи або одного її члена, зазвичай лідера.

С. А. Тарарухін видовими причинами та умовами групової злочинності неповнолітніх вважає особливості особистості учасника злочинної групи й криміногенні чинники мікросередовища. На думку вченого, до особливостей особистості такого підлітка належать: антисуспільні інтереси й прагнення та негативні риси характеру [9]. Зазначені характеристики призводять до виникнення дефектів правової соціалізації цієї категорії громадян.

Так, зокрема, більшість підлітків, які були членами злочинної групи, до вчинення злочину негативно характеризуються, насамперед, за місцем мешкання. Їх поведінка є аморальною, вони ухиляються від суспільно корисної праці й навчання, порушують трудову та навчальну дисципліну. Їх об'єднують спільні інтереси, що полягають у неповазі до інших, негативному та цинічному ставленні до вимог соціальних норм,

моральних цінностей і правових заборон. Негативними рисами характеру таких неповнолітніх є грубість, нахабність, брехливість, агресивність, злобність, неврівноваженість та запальність. Криміногенні фактори мікросередовища зумовлені негативним впливом середовища у сфері дозвілля за місцем мешкання. До криміногенності також призводить відсутність належного виховного впливу, несвоєчасне застосування відповідних заходів до осіб з антисуспільною поведінкою, пияцтво оточуючих, негативний вплив однолітків і дорослих із антисуспільною спрямованістю поведінки.

Здійснений теоретичний аналіз дав змогу зрозуміти, що характерною особливістю неповнолітніх – членів злочинних груп є схильність до навіювань та наслідування. Підліткам властива потреба в самоствердженні в суспільстві, насамперед, у колективі однолітків. Цим зумовлене їх прагнення пізнати себе й інших, зіставити себе з ними, запозичити бажані для себе якості, вчинки та дії. Унаслідуванні неповнолітні нерідко надають перевагу соціально незначним або соціально шкідливим зразкам. Недостатня досвідченість, слабкий розвиток здатності до оціночних міркувань, віра в авторитети, висока емоційність спричиняють прийняття ідей та уявлень на віру, некритичність поведінки. Це вкотре підтверджує гіпотезу, що зазначена категорія громадян є найбільш уразливою до деструктивного зовнішнього впливу, а отже, такі чинники є передумовами появи дефектів правової соціалізації.

Зрештою, як соціалізація, так і десоціалізація особи визначені сукупністю впливів макро- й мікросередовища, що комплексно спрямовують, стимулюють і контролюють становлення людини як особистості.

Звернемо увагу на ще один чинник, що впливає на процес соціалізації підлітка, – засоби масової інформації. Як ретранслятор позицій і переконань певних верств соціуму та конкретних його представників, вони здатні як утверджувати духовні цінності, так і чинити негативний вплив на суспільну й індивідуальну свідомість, опосередковано визначаючи рівень її криміногенності.

Таким чином, у процесі соціалізації особистість засвоює норми та цінності соціального середовища, відтворюючи

соціальні норми. Правова освіченість молоді – це система знань, яких вона набула щодо правової системи суспільства, ролі права та законності в житті суспільства, власних прав та обов'язків, способів їх реалізації. Вона є продуктом цілеспрямованої діяльності держави та її інститутів.

На підставі здійсненого теоретичного аналізу доведено, що в сучасних умовах відбувається зниження виховної ролі сім'ї, найближчого середовища, навчальних закладів. Через відсутність цензури та вільний доступ до різного роду інформації неповнолітні легко засвоюють певні аморальні стереотипи поведінки, що зрештою може спричинити їх делінквентизацію. Визначено, що правосвідомість сучасного підлітка можна охарактеризувати як аномічне явище, тобто таке, що розвивається та функціонує в умовах відсутності чітких соціальних норм і часткової втрати моральних орієнтирів. Уявлення неповнолітніх про мораль та право через вікові особливості перебувають лише на декларативному рівні й не слугують дієвими регуляторами соціальної поведінки.

Список використаних джерел

1. Лановенко И. И. Теоретические основы ранней профилактики половых преступлений : [учеб. пособие] / И. И. Лановенко. – Львов : Львов. ин-т внутр. дел, 1997. – 204 с.
2. Шестаков Д. А. Семейная криминология. Криминалистика / Д. А. Шестаков. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 387 с.
3. Перепелиця Т. Г. Аналіз чинників та передумов злочинної поведінки підлітків у процесі соціалізації : [навч. посіб.] / Т. Г. Перепелиця. – К. : Вид-во КДУ ім. Т. Шевченка, 1999. – 212 с.
4. Бандурка А. М. Юридическая психология : [учеб.] / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Х. : Нац. ун-т внутр. дел, 2001. – 640 с.
5. Курганов С. И. Социология для юристов : [учеб. пособие для вузов] / С. И. Курганов, А. И. Кравченко. – М. : Закон и право ; ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 255 с.

6. Королев Б. Н. Перестройка бытия и личность : [моногр.] / Б. Н. Королев. – Курск : РОСИ, 2001. – 324 с.
7. Андрійв І. Причини злочинності неповнолітніх у світлі зарубіжних кримінологічних теорій / І. Андрійв // Вісник Львівського університету. – 2002. – Вип. 37. – С. 467–475. – (Серія : Право).
8. Тарабукін Ю. О. Соціологія молоді : [курс лекцій] / Ю. О. Тарабукін. – К. : Фітосоціоцентр, 2001. – 376 с.
9. Тарарухін С. А. Вибрані твори. Ч. III : Кримінальне право. Теорія кваліфікації злочинів / С. А. Тарарухін. – К. : Вид-во НАВСУ, 2004. – 248 с.